

Sovietinis saugumas ir repatriacija iš Lietuvos į Lenkiją (1956–1959)

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: stravinskiene@istorija.lt

Straipsnyje nagrinėjama 1956–1959 m. repatriacija iš Lietuvos į Lenkiją, atskleidžiami veiksniai, lėmę gyventojų apsisprendimą repatriuoti į Lenkiją ar likti Lietuvoje, analizuojamas sovietinio saugumo poveikis repatriacijai, jo kontrolė ir pastangos ją panaudoti saviems tikslams.

Raktažodžiai: repatriacija, sovietinis saugumas, lenkai, žydai

---

ĮVADAS

XX a. 6-ojo dešimtmečio viduryje Lenkijos atstovų iniciatyva buvo pradėtos derybos su SSSR dėl repatriacijos atnaujinimo. Derybose buvo pasiekta pozityvių rezultatų. Pirmiausia SSSR vadovybė sutiko išleisti karo ir pokario metais represuotus buvusius Lenkijos piliečius lenkus. Vėliau repatriacijos teisė buvo suteikta ir kitų kategorijų asmenims, tarp jų ir Lietuvoje gyvenusiems lenkams bei žydams, kurie iki Antrojo pasaulinio karo pradžios turėjo Lenkijos pilietybę. Repatriacijos metu (1956–1959) iš SSSR į Lenkiją sugrįžo apie 250 tūkst. asmenų, daugiausia iš vakarinių SSSR respublikų, tarp kurių pirmavo Baltarusijos SSR (iš čia repatriavo daugiau kaip 100 tūkst. asmenų).

Straipsnyje siekiama apibūdinti veiksnius, lėmusius gyventojų apsisprendimą išvykti į Lenkiją ar pasilikti Lietuvoje, atskleisti sovietinio saugumo poveikį repatriacijai, išryškinti pastangas neleisti pasinaudoti repatriacija kaip priedanga išvykti iš SSSR bei bandymus panaudoti repatriaciją sovietinio saugumo tikslams.

Nagrinėjamam procesui apibūdinti vartojama repatriacijos sąvoka, kuri suprantama kaip užsienio valstybėse esančių kitos valstybės piliečių sugrįžimas ar grąžinimas į jų kilmės šalį¹. Šis terminas buvo vartojamas ir tuometiniuose oficialiuose dokumentuose. Nors pagal Lenkijos ir SSSR komunistinių vadovybių susitarimą repatriuoti galėjo iki 1939 m. rugsėjo 17 d. buvę Lenkijos piliečiai lenkai ir žydai su šeimomis, realiai nagrinėjamame procese dalyvavo įvairių kategorijų asmenys – Lietuvos gyventojai lenkai ir žydai, iki Antrojo pasaulinio karo pradžios buvę Lenkijos piliečiai, jų šeimų nariai (įvairių tautybių), iš kitų SSSR respublikų į Lietuvą pokario metais atvykę lenkai ir žydai, kai kurie jų niekada nebuvę Lenkijos piliečiais. Nors tiesiogine prasme ne visiems asmenims Lenkija buvo tėvynė, tačiau dvasine prasme ji visiškai atitiko jos sampratą (neskaičiuojant žydų tautybės asmenų, kuriems Lenkija buvo tarpine vieta siekiant išvykti į Izraelį). Visiems norintiems repatriuoti reikėjo dokumentais įrodyti turint tokią teisę.

Pasirinktos chronologinės ribos sutampa su nagrinėjamo proceso ribomis: 1956 m. prasidėjo buvusių Lenkijos piliečių lenkų ir žydų persikėlimas iš LSSR į Lenkijos Liaudies Respubliką, kuris pasibaigė 1959 m. pabaigoje.

¹ *Black's Law Dictionary*, San Paul, 1991, s. 900; *Rechtswörterbuch*, München, 1994, S. 984.

Sovietinio saugumo poveikis repatriacijai Lietuvoje nebuvo tyrinėtas. Reikia pažymėti, kad 1956–1959 m. repatriacijos tematika Lietuvos istoriografijoje taip pat beveik netyrinėta. Sovietmečiu ji nebuvo tiriama dėl ideologinių motyvų, archyvinės medžiagos neprieinamumo tyrėjams.

Lietuvos Respublikos istoriografijoje pirmoji lietuvių autorė, kuri apžvelgė 1956–1959 m. repatriaciją į Lenkiją, buvo Nastazija Kairiūkštytė. Savo straipsnyje² ji apibūdino SSSR ir LLR atstovų derybų dėl repatriacijos atnaujinimo eigą, teisinę repatriacijos pagrindą, pasirengimą jai, jos kaitą, aptarė bandymus neteisėtai ja pasinaudoti. Anot autorės, 1956–1959 m. iš Lietuvos į Lenkiją išvyko 48 352 asmenys, daugiausia lenkų³. Tarp jų buvo keli šimtai asmenų, kurie į Lenkiją išvyko nelegaliai, t. y. neatitikę repatriacinių kriterijų. Autorės pastebėjimu, LSSR KGB darbuotojai sekė repatriacijos procesą ir fiksavo gyventojų nuomones tuo klausimu⁴.

Vitalijos Stravinskienės straipsnyje⁵ apie 1956–1959 m. repatriaciją daugiausia dėmesio skirta statistinei proceso pusei. Iš 52 390 gavusių leidimą repatrijuoti asmenų į Lenkiją išvyko daugiau kaip 92 proc.⁶ Straipsnyje trumpai aptarta ir sovietinio saugumo vykdyta repatriacijos kontrolė.

Lenkijos istoriografijoje repatriacijos iš SSSR į LLR tematika yra daugiau darbų – tai Mikołajaus Lātucho, Jano Czerniakiewiczaus, Andrzejaus Skrzypeko, Małgorzatos Ruchniewicz darbai, Bożenos Kąckos ir Stanisława Stępkos parengtas dokumentų rinkinys⁷. Juose nagrinėjama repatriacija iš SSSR apskritai, neišskiriant iš šio proceso Lietuvos. Iš dalies tą lėmė objektyvios priežastys: šis procesas nebuvo masiškas, o Lietuvą apėmė mažiausiai (Baltarusijoje ar Ukrainoje jis buvo masiškesnis). Minėtuose darbuose nebuvo nagrinėtas ir sovietinio saugumo poveikis repatriacijai.

Rengiant straipsnį daugiausia remtasi Lietuvos archyvų medžiaga, tačiau jos nėra daug, kadangi XX a. 7-ajame dešimtmetyje buvo sunaikinta nemažai šios temos tyrimams svarbių archyvinių dokumentų (LSSR vidaus reikalų ministerijos susirašinėjimas su SSSR vidaus reikalų ministerija, dalis repatriantų asmens bylų)⁸.

Pagrindinis šaltinis – buvusio SSSR KGB padalinio Lietuvoje archyviniai dokumentai, saugomi Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). 1954 m. pavasarį įkūrus LSSR KGB, buvo suformuota 4-oji valdyba, į kurios funkcijas įėjo tautinio pagrindo atskleidimas,

² N. Kairiūkštytė, 1956–1959 metų repatriacija iš Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos į Lenkijos Liaudies Respubliką, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1996, Vilnius, 1997, p. 274–291.

³ Ibid., p. 286.

⁴ Ibid.

⁵ V. Stravinskienė, Repatriacija w latach 1956–1959 z Litwy do Polski – zarys statystyczny, *Biuletyn Historii Pogranicza*, 2007, Nr. 8, s. 41–58.

⁶ Ibid., s. 52, 55.

⁷ M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej 1955–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Warszawa, 1994; J. Czerniakiewicz, Repatriacja z ZSSR w latach 1944–1959, *Sprawy narodowościowe*, 1991, Nr. 4, s. 103–116; J. Czerniakiewicz, Przemieszczenia Polaków i Żydów na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej i w ZSSR 1939–1959, *Studia i materiały Centrum badań wschodnich UW*, 1991, zeszc. 21, s. 3–15; J. Czerniakiewicz, *Przemieszczenia ludności polskiej z ZSSR 1944–1959*, Warszawa, 2004; A. Skrzypek, O drugiej repatriacji Polaków z ZSSR (1954–1959), *Kwartalnik Historyczny*, 1991, Nr. 4, s. 63–74; M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSSR w latach 1955–1959*, Warszawa, 2000; B. Kącka, S. Stępka, *Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1955–1959. Wybór dokumentów*, Warszawa, 1994.

⁸ N. Kairiūkštytė, *ibid.*, p. 275.

antisovietišškai nusiteikusių Lietuvos gyventojų ir jų ryšių su užsienio emigraciniais centrais išaiškinimas⁹. Vienas iš valdybos skyrių buvo atsakingas už nacionalistiškai nusiteikusių asmenų iš įvairių etninių grupių (žydų, lenkų, baltarusių) paiešką. Repatriacija ir su ja susijusi problematika pateko į šios valdybos akiratį. Iš įvairių informacinių pranešimų, ataskaitų, pažymų vadovybei ir Lietuvos partinei valdžiai pavyko išryškinti LSSR KGB repatriacijos kontrolę, pastangas užkirsti kelią naudojančiai repatriacija išvykti į LLR, gyventojų požiūrį į repatriaciją, jų motyvus, lėmusius, kad kai kurie jų pasiliko Lietuvoje, kiti gi išvyko į Lenkiją, suaktyvėjusias nacionalistines nuotaikas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, jų raišką ir kt.

Paminėtina, kad LSSR KGB didelį dėmesį skyrė Lenkijos gyventojams, kurie buvo vertinami kaip potencialus antisovietinių nuotaikų, besiskverbiančių į Lietuvą, šaltinis. Matyt, nesuklysimė teigdami, kad intensyviausi kontaktai tarp LSSR ir socialistinių liaudies respublikų gyventojų buvo su Lenkija. Jie ypač suintensyvėjo XX a. 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje. Tokią situaciją lėmė politinė liberalizacija SSSR, kuri sudarė sąlygas tiesioginiams kontaktams tarp Lenkijos ir SSSR institucijų bei gyventojų. Šie kontaktai atsidūrė LSSR KGB akiratyje.

Vertingi tiriami problematikai dokumentai taip pat saugomi to paties archyvo Vidaus reikalų ministerijos poskyryje. Jame yra išlikę leidimus repatriuoti gavusių asmenų sąrašai, ataskaitos SSSR VRM apie išduotų leidimų skaičių, repatriantų teritorinį pasiskirstymą ir kt. Minėti dokumentai buvo vertingi vienu aspektu: jie leido nustatyti nepatenkintų prašymų skaičiaus kaitą. Dalį neigiamų atsakymų lėmė sovietinio saugumo pozicija. Įdomu pažymėti, kad jeigu norėjusiam repatriuoti asmeniui KGB atsakydavo išduoti leidimą, tai atsakymo motyvai jam nebuvo atskleidžiami.

Keletas naudingų dokumentų, iliustruojančių kontroliuojamus Lietuvos ir Lenkijos institucijų santykius nagrinėjamu laikotarpiu, pastarosios valstybinių institucijų požiūrį į lenkus Lietuvoje, saugoma Lenkijos užsienio reikalų ministerijos archyve (LURMA). Ši ministerija per savo ambasadą Maskvoje įsitraukė į 1956–1959 m. repatriacijos procesą, su SSSR institucijomis sprendė įvairias su repatriacija susijusias problemas.

REPATRIACIJOS GALIMYBĖS: LIKTI LIETUVOJE AR IŠVYKTI Į LENKIJĄ

Kaip jau minėta, Lenkijos atstovų pastangos atnaujinti lenkų ir žydų repatriacijos iš SSSR procesą buvo sėkmingos. 1955 m. pabaigoje SSSR ministrų taryba priėmė nutarimą dėl lenkų ir žydų, kurie iki 1939 m. rugsėjo 17 d. buvo Lenkijos piliečiai ir LLR turėjo artimų giminių, repatriacijos. Ji turėjo tęstis iki 1956 m. pabaigos. Minėtos kategorijos asmenų buvo ir Lietuvoje, tačiau iki 1956 m. rudens iš čia išvykti buvo leista tik keliems šimtams asmenų. Daugiausia prašymų repatriuoti buvo sulaukta 1956 m. lapkričio–gruodžio mėnesiais (apie 4700)¹⁰. Dauguma jų buvo patenkinta. Iki 1957 m. balandžio mėnesio buvo atmesti tik 47 prašymai¹¹.

1956 m. pabaigoje po abiejų šalių aukščiausių partinių atstovų susitikimų buvo nartata repatriaciją pratęsti¹². Pagal 1957 m. kovo 25 d. repatriacinę sutartį išvykti į Lenkiją

⁹ LSSR KGB pirmininko gen. maj. K. Liaudžio 1956 02 14 ataskaitinis raštelis SSSR KGB pirmininkui gen. I. Serovui, *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 62.

¹⁰ *Ibid.*, ap. 3, b. 528, l. 4.

¹¹ LSSR VRM milicijos valdybos viršininko Jurėno 1957 04 16 raštas SSSR VRM vyriausiosios milicijos valdybos viršininkui Barsukovui, *ibid.*, f. L-3, ap. 3, b. 623, l. 226.

¹² *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, Москва, 1983, с. 79. Vėliau repatriacijos procesas buvo pratęstas iki 1959 03 31 d., nors faktiškai tęsėsi iki 1959 m. pabaigos.

galėjo iki Antrojo pasaulinio karo buvę jos piliečiai lenkai ir žydai bei jų šeimų nariai nepriklausomai nuo to, buvo jie Lenkijos piliečiais ar ne; taip pat neliko reikalavimo įrodyti giminių buvimą Lenkijoje. Tokiu būdu repatriacijos procesas gerokai išsiplėtė. Tiesiogiai iš Lietuvos į Lenkiją 1956–1959 m. išvyko apie 48,5 tūkst. asmenų – daugiausia lenkai iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų; tarp jų išsiskyrė Vilniaus miesto ir rajono gyventojai. Dar keli tūkstančiai asmenų, kilusių iš Lietuvos, į Lenkiją repatrijo iš SSSR gilumos – daugiausia pokario metais represuoti lenkų pogrindžio Lietuvoje dalyviai ir jų rėmėjai. Repatriacijos procesas buvo intensyviausias 1957–1958 metais.

Žmonių motyvacijai išvykti į Lenkiją ar likti sovietinėje Lietuvoje turėjo įtakos keletas veiksnių: a) subjektyvūs emociniai, b) ekonominiai-socialiniai, c) politiniai-visuomeniniai, d) etniniai motyvai.

Repatriacijos pradžioje (1956) sprendimą išvykti daugiausia lėmė subjektyvūs emociniai veiksniai (išvažiuoti pas gimines ir artimuosius). Pažymėtina, kad dėl radikalių politinių, teritorinių pokyčių, represijų prieš lenkų pogrindžio Lietuvoje dalyvius ir rėmėjus buvo išblaškta daugybė lenkų šeimų. Vieni jų nariai atsidūrė SSSR gilumoje, kiti repatrijo į Lenkiją 1944–1947 m., treči liko Lietuvoje. Dalis išblaškytų šeimų neturėjo asmeninių kontaktų nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, kadangi tarp Lietuvoje ir Lenkijoje gyvenusių asmenų tiesioginiai ryšiai praktiškai buvo suvaržyti, todėl atsiradus galimybei repatriuoti, minėti asmenys stengėsi ją pasinaudoti. Be noro kompensuoti bendražmogiškus praradimus, repatrijuojantys asmenys tikėjosi, kad Lenkijoje jų materialinė-ekonominė padėtis pagerės: Lenkijoje vyraujantys individualūs žemės ūkiai buvo daugelio Lietuvos lenkų kolūkiečių svajonė. Apsisprendimą išvykti stiprino ir sunki tuometinė respublikos ekonominė padėtis – parduotuvėse trūko ne tik pramoninių prekių, bet ir maisto produktų. Kita vertus, Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonai, lyginant su kitų regionų rajonais, ekonomiškai buvo silpni, juose labai menkai buvo atlyginama už darbą. Antai 1955 m. Švenčionių rajone buvo kolūkių, kur už darbo dieną mokėdavo nuo 300 g iki 1 kg grūdų, o kai kuriuose jų iš viso negaudavo¹³. Tokia padėtis buvo ir Nemenčinės bei kitų rajonų kolūkiuose. Nemažai daliai Lietuvoje gyvenusių lenkų imponavo atvykusių į Lietuvą Lenkijos piliečių pasakojimai apie daug geresnį ekonominį gyvenimą Lenkijoje. Štai vienas Lenkijos pilietis, 1956 m. pabaigoje atvykęs į svečius į Eišiškių rajoną, pasakojo: „<...> Lenkijoje kaimo žmonės taip nesikankina su duona, kaip Lietuvoje, kai iš kaimo duonos reikia važiuoti į Vilnių“; arba: „Aš atvažiavau ir atsivežiau kelis lagaminus brangių daiktų. Jūs čia dirbate ilgus metus ir neturite nieko <...>“¹⁴. Panašių geresnio Lenkijos ekonominio gyvenimo apibūdinimų buvo ir laiškuose; juose buvo giriamas gyvenimas Lenkijoje, raginama nedelsti ir greičiau atvykti. Tačiau įdomu pastebėti, kad į Lenkiją repatrijavę Vilniaus krašto kaimo gyventojai lenkai labiau siekė įsikurti miestuose.

Labiau išsilavinusius lenkus ir žydus į Lenkiją traukė laisvesnis politinis, mažiau varžomas visuomeninis gyvenimas, laisvesni kontaktai su Vakarais. Ypač pastarasis veiksnys buvo svarbus žydų tautybės asmenims, kurie galvojo ir siekė iš Lenkijos išvykti į Izraelį. Lenkai inteligentai (daugiausia mokytojai) Lenkijoje tikėjosi geresnių karjeros ir veiklos galimybių.

¹³ LSSR KGB įgaliotinio Švenčionių rajonui vyr. leit. Lazukino 1955 02 15 ataskaitinis raštelis LSSR KGB pirmininkui pulk. K. Liaudžiui, *LJA*, ap. 15, b. 4442, l. 42.

¹⁴ LSSR KGB įgaliotinio Eišiškių rajonui maj. Miniuko ataskaita apie atliktą darbą 1956 m., *ibid.*, ap. 3, b. 518, l. 74; V. Stravinskienė, Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais, *Lituanistica*, 2006, Nr. 2, p. 29.

Viena lenkų mokytoja savo apsisprendimą išvykti aiškino tuo, kad „ten [Lenkijoje – V. S.] mus, mokytojus, gerbs labiau nei čia, ten – savi žmonės“¹⁵.

Dalį žmonių apsispręsti išvykti į Lenkiją paskatino etniniai motyvai. Reikia pastebėti, kad 1956–1959 m. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje tarpetniniai santykiai buvo paaštręję. Tokią padėtį lėmė keletas priežasčių. Viena vertus, LSSR politinio gyvenimo liberalizavimas skatino nacionalistinių nuotaikų raišką Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Iš kai kurių gyventojų lenkų pasigirdo skundų, kad lenkų teisės varžomos, jų padėtis pablogėjo, nes privažiavo kitų tautybių žmonių, kad vykstanti repatriacija yra būdas depolonizuoti Vilniaus kraštą ir pan. Antai 1958 m. viduryje grupė Vilniaus rajono apylinkių pirmininkų kreipėsi į SSSR aukščiausiąją valdžią teigdami, kad respublikinė valdžia ignoravo jų interesus: LSSR ministrų taryba siuntė jiems dokumentus lietuvių kalba, kurios gyventojai visiškai nesuprato, nes lietuvių čia mažuma¹⁶. Antilietuviškų nuotaikų proveržis pasireiškė ir renkant Naujosios Vilnios rajono LKP(b) komiteto narius, kai stengtasi neremti lietuvių tautybės kandidatų¹⁷. Kita vertus, lenkų etninės grupės reikalus suaktualino ir išorinis veiksnys – politiniai-visuomeniniai pokyčiai Lenkijoje ir pagyvėję kontaktai tarp SSSR (ir LSSR) bei Lenkijos valdančiųjų ir lenkų abipus sienos. Suprantamas lenkų noras aplankyti Lietuvą ir čia gyvenusius artimuosius. Todėl vien 1957 m. iš Lenkijos į Lietuvą buvo atvykę apie 6 tūkst. asmenų, į Lenkiją nuvyko daugiau kaip 2 tūkst. Lietuvos gyventojų¹⁸. Tarp Vilniaus krašto gyventojų lenkų pasklido gandai, teigiantys, kad netrukus kraštas priklausysias Lenkijai, nes neva dėl to į SSSR atvyko valstybinė Lenkijos delegacija. Todėl lenkai privalo čia pasilikti ir padėti Lenkijos valdžiai išvaryti iš čia lietuvius ir rusus¹⁹. Lenkų inteligentų ir dvasininkų misija Lietuvoje buvo saugoti ir skleisti lenkų kultūrą.

Kita vertus, regiono gyventojai lietuviai dėjo pastangas pagerinti savo padėtį. Štai 1957 m. pavasarį Kalesninkų kaimo (Eišiškių r.) lietuviai kreipėsi į aukščiausią respublikos valdžią dėl geresnių sąlygų švietimui gimtąja kalba. Jų pastangas palaikė lietuvių inteligentai, prašydami atkreipti dėmesį į Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyvenusių lietuvių galimybes mokytis vaikus gimtąja kalba²⁰. 1957 m. LKP(b) CK biuras pripažino, kad kai kuriuose Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonuose nebuvo sudaryta sąlygų mokytis gimtąja lietuvių kalba²¹. Taip pat iš kai kurių gyventojų lietuvių pasigirdo teiginių, kad esą repatriacija naudinga, nes po jos čia neliksias lenkų, todėl nereikėsias lenkiškų mokyklų. Tokios nuotaikos, būdingesnės Švenčionių, Eišiškių ir Trakų rajonų daugiatautėms apylinkėms, kėlė lenkų tautybės gyventojų nepasitenkinimą ir kai kuriems jų padėjo apsispręsti repatrijuoti. Antai vienas asmuo teigė, kad „geriau išvažiuoti į Lenkiją, nes čia daug rusų, lietuvių ir kitų tautybių

¹⁵ LSSR KGB įgaliotinio Naujosios Vilnios rajone maj. Ubeikos 1956 10 29 specialus pranešimas LSSR KGB pirmininko pavaduotojui pulk. L. Martavičiui, *LYA*, ap. 15, b. 2019, l. 54.

¹⁶ 1958 06 25 grupės Vilniaus rajono apylinkių pirmininkų raštas SSSR MT pirmininkui Chruščiovui, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 4516, l. 144.

¹⁷ Išrašas iš LKP(b) CK biuro 1957 03 29 posėdžio protokolo, *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 66.

¹⁸ LSSR KGB pastabos apie kontržvalgybinį darbą 1958 06 9–17 d., *LYA*, ap. 3, b. 583, l. 58.

¹⁹ LSSR KGB įgaliotinio Vilniaus rajonui maj. Zausajevo 1956 11 03 specialus pranešimas LSSR KGB pirmininkui gen. K. Liaudžiui, *ibid.*, ap. 15, b. 3764, l. 47; LSSR KGB įgaliotinio Naujosios Vilnios rajone maj. Dmitrijevo 1958 12 20 ataskaita LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui, *ibid.*, ap. 3, b. 549, l. 113.

²⁰ N. Kairiūkštytė, 1956 m. rūpesčiai dėl lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 8, p. 49–50.

²¹ 1957 03 01 pareiškimas LSSR AT prezidentui pirmininkui Paleckiui, *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 117–118, 68.

žmonių, o ten tik lenkai, o tarp savų gyventi, žinoma, lengviau²². Reikėtų pažymėti, kad lenkai rusų tautybės sovietinės valdžios atstovus vertino kaip savo stabilios padėties garantą. Antai tarp Nemenčinės rajono lenkų sklandė tokios nuotaikos: „Nesinori važiuoti į Lenkiją, bet reikės. Kol čia gyvena rusai, tai dar gerai. O kai visą valdžią paims lietuviai, tai ir vargo teks paragauti“²³. Tuo metu Lietuvoje vykstantis kadru lietuvinimo procesas neaplenkė ir šio regiono. Štai nuo 1957 m. Eišiškių, Naujosios Vilnios, Nemenčinės, Pabradės, Šalčininkų, Trakų, Vilniaus rajonuose iš vykdomųjų komitetų pirmininkų, jų pavaduotojų, sekretorių ir skyrių vedėjų pasikeitė 58 asmenys, tarp jų 10 lenkų. Tarp naujai paskirtų penki buvo lenkai. Taip pat sumažėjo kolūkių pirmininkų lenkų skaičius (nuo 138 1953 m. iki 60 1957 m.)²⁴.

Dalį lenkų apsispręsti išvykti paskatino nepasitenkinimas egzistavusia sovietine tvarka. Kai kurie jų teigė, kad reikia išvykti, nes Lenkijoje aukštesnio lygio kultūra ir žmonės kultūringesni. Juos piktino sovietinių įstaigų ir organizacijų vadovybės neetiškas (grubus) elgesys su gyventojais. Vienas lenkas mokytojas sakė: „Gyvensiu ten kaip žmogus. Negaliu žiūrėti į čionykštę tvarką ir tokią kultūrą“²⁵.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojams lenkams apsispręsti išvykti ar pasilikti nemažą įtaką darė vietinių lenkų kunigų pozicija. Jie dažnai kreipdavosi į dvasininkus patarimų. Reikia pažymėti, kad kunigų požiūris į repatriaciją skyrėsi. Kai kurie jų galvojo likti, nes „mūsų brolių vis mažiau lieka ir mes reikalingi čia“; „visiems lenkams patriotams išvažiuoti negalima, jeigu kils karas, čia bus reikalingi patikimi žmonės“²⁶; kiti gi rengėsi išvykti patys ir jų pavyzdžiu pasekti ragino parapijiečius.

LENKIJOS IR LIETUVOS GYVENTOJŲ RYŠIAI LSSR KGB AKIRATYJE

Iki XX a. 6-ojo dešimtmečio pirmos pusės jokių tiesioginių kontaktų tarp Lietuvos bei Lenkijos institucijų ir gyventojų praktiškai nebuvo, tačiau po Stalino mirties padėtis po truputį keitėsi. 1954 m. SSSR užsienio reikalų ministerija informavo Lenkijos ambasadą Maskvoje, kad galimi tiesioginiai ambasados ir sovietinių institucijų bei LLR ir SSSR institucijų ryšiai²⁷. Ryškesnė tiesioginių kontaktų išraiška buvo 1957 m. birželio–liepos mėnesiais įvykusios Lietuvos kultūros dienos Lenkijoje ir Lenkijos kultūros dienos Lietuvoje. Tuo laikotarpiu suaktyvėjo kontaktai ir švietimo srityje: į Lenkijos Liaudies Respubliką kelti kvalifikaciją buvo išleidžiami lenkiškų mokyklų Lietuvoje mokytojai. Antai 1957 m. į Lenkiją išvyko 5, 1960 m. – 17 lenkų kalbos ir literatūros mokytojų²⁸.

²² LSSR KGB įgaliotinio Naujosios Vilnios rajone maj. Ubeikos 1956 04 21 pranešimas LSSR KGB 4 valdybos viršininkui pulk. Michailovui, *ibid.*, ap. 15, b. 2019, l. 33–34.

²³ LSSR KGB įgaliotinio Nemenčinės rajone maj. Abramovo 1956 10 24 ataskaitinis raštelis LSSR KGB 4 valdybos viršininkui, *ibid.*, b. 2054, l. 47.

²⁴ Išrašas iš LKP(b) CK biuro 1957 03 29 posėdžio protokolo, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 61–62.

²⁵ LSSR KGB pirmininko gen. maj. K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSSR KGB 4 valdybos viršininkui, *ibid.*, ap. 3, b. 528, l. 46.

²⁶ LSSR KGB įgaliotinio Nemenčinės rajone maj. Abramovo 1958 12 16 ataskaitinis raštelis LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui, *ibid.*, ap. 15, b. 2058, l. 34; LSSR KGB įgaliotinio Šalčininkų rajone maj. Isaičevo 1957 06 29 ataskaitinis raštelis LSSR KGB 4 valdybos viršininkui, *ibid.*, b. 4009, l. 11.

²⁷ Lenkijos ambasadoriaus Maskvoje Waclawo Lewikowskio 1956 02 04 pranešimas apie ambasados darbą, *Lenkijos URM archyvas*, f. 7, ap. 1, b. 12, l. 10–12.

²⁸ LSSR Švietimo ministro M. Gedvilo 1957 09 18 raštas LSSR ministrų tarybos pirmininko pavaduotojui K. Preikšui, *LYA*, f. 17629, ap. 1, b. 26, l. 67; LSSR Švietimo ministerijos ataskaita apie mokyklų darbą 1959–1960 mokslo metais, *LCVA*, f. R-762, ap. 6, b. 1675, l. 29.

Tačiau Lietuvos ir Lenkijos institucijų bei gyventojų kontaktai atsidūrė sovietinio saugumo akiratyje ir buvo stebimi bei išnaudojami. Atvykstantys Lenkijos piliečiai LSSR KGB domino kaip antisovietinių nuotaikų skleidėjai, nacionalistinio pobūdžio lenkiškos literatūros Lietuvoje platintojai. Todėl 1957 m. viduryje SSSR KGB nurodė LSSR KGB skyriui nuodugnai tikrinti asmenis, kurie siekė laikinai išvykti į užsienį ir organizuoti agentūrinį darbą tarp atvykstančių iš ten į SSSR²⁹. Vykdydami šį nurodymą LSSR KGB rajonų įgaliotiniai pradėjo detaliau tikrinti informaciją apie kviečiantį ir atvykstantį asmenį. Kai kuriems Lenkijos piliečiams dėl antisovietinės orientacijos neišduotas leidimas atvykti į Lietuvą, o kai kurie vietiniai lenkai neišleisti į Lenkiją. Reikėtų pabrėžti, kad dėl menkų pajėgų LSSR KGB darbuotojai nurodymus įvykdė ne iki galo. Pvz., Trakų rajono skyriuje 1958 m. iš esmės dirbo vienas įgaliotinis, nes vienas operatyvinio darbuotojo etatas buvo laisvas, o kitas darbuotojas ilgesnį laiką sirgo³⁰. LSSR KGB įgaliotiniai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1958 ir 1959 m. sulaukė nurodymo sustiprinti šį darbą³¹.

Apskritai reikia pabrėžti, kad repatriacijos procesas, politiniai pokyčiai Lenkijoje paskatino antisovietinių nuotaikų išplitimą. Rajonuose, iš kurių rengėsi išvykti buvę Lenkijos piliečiai, pasklido kalbos, kad Lenkijos pavyzdžiu nebeliks kolūkių, dalis gyventojų pradėjo kelti žemės ūkio kolektyvizacijos tikslingumo klausimą³². Todėl LSSR KGB ėmėsi priemonių antisovietinėms nuotaikoms neutralizuoti: buvo pravesti profilaktiniai pokalbiai, informuota vietos partinė administracinė valdžia, kuri ėmėsi ideologinio-propagandinio poveikio priemonių.

LSSR KGB VYKDOMA REPATRIACIJOS KONTROLĖ

Prasidėjusią repatriaciją ėmė kontroliuoti LSSR KGB. 1956 m. sausio pabaigoje LSSR KGB pirmininkas informavo Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų įgaliotinius, kad pagal SSSR ministrų tarybos nutarimą lenkams ir žydams, kurie nepasinaudojo 1945 m. liepos 6 d. SSSR ir LLR susitarimu, leidžiama išvykti gyventi į Lenkiją³³. Buvo nurodyta susipažinti su instrukcijomis minėtam nutarimui įgyvendinti, taip pat surinkti informaciją apie lenkų požiūrį į repatriaciją, jų motyvus dėl išvykimo ar pasilikimo, išsiaiškinti kontaktus su tautiečiais iš Lenkijos, nustatyti antisovietišškai nusiteikusius asmenis ir kt.³⁴ Iš rajonų įgaliotinių surinktos informacijos paaiškėjo, kad tik nedaugelis regiono gyventojų žino apie galimybes išvykti į Lenkiją, todėl mažai kas domisi repatriacijos sąlygomis. Reikia pasakyti, kad viešai informacija apie repatriaciją ir jos sąlygas tuo metu nebuvo paskelbta.

²⁹ 1957 05 30 įsakymas Nr. 101ss, *ibid.*, ap. 10, b. 221, l. 130.

³⁰ LSSR KGB įgaliotinio Trakų rajonui maj. Makejevo ataskaita LSSR KGB 4-osios valdybos viršininkui apie atliktą darbą 1958 m., *ibid.*, ap. 3, b. 549, l. 84.

³¹ LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko 1959 02 17, 1959 02 25, 1959 02 26, 1959 03 24 raštai LSSR KGB įgaliotiniams Nemenčinės, Trakų, Naujosios Vilnios, Eišiškių, Pabradės rajonuose, *ibid.*, b. 549, l. 41, 62, 96, 120–121, 141; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko 1959 03 17 raštas LSSR KGB įgaliotiniui Švenčionių rajone, *ibid.*, b. 552, l. 189, 192.

³² LSSR KGB įgaliotinio Trakų rajonui maj. Makejevo ataskaita LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui apie atliktą darbą 1956 m., *ibid.*, b. 518, l. 96.

³³ LSSR KGB pirmininko 1956 01 30 raštas LSSR KGB įgaliotiniui Naujosios Vilnios rajone, *ibid.*, ap. 15, b. 2019, l. 5.

³⁴ *Ibid.*, l. 5, l. 56; 1956 02 09 d. LSSR KGB vadovybė Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų įgaliotiniams išsiuntinėjo raštą, nurodantį išsiaiškinti lenkų gyventojų požiūrį į repatriaciją, *ibid.*, ap. 3, b. 506, l. 165, 167–173.

1956 m. persikelti į Lenkiją buvo paprasčiau, nes LSSR KGB tuo metu neatlikdavo išsamios norinčių išvykti asmenų dokumentų patikros. Ji pradėta 1957 m. pavasarį, kai LSSR saugumo darbuotojai nustatė, kad į Lenkiją išvyko nemažai asmenų, kurių išvykimas buvo nepageidaujamas (pvz., asmenys, dirbę su slapta medžiaga, buvę etatiniai KGB darbuotojai)³⁵. Nuo tada saugumiečiai pradėjo griežčiau tikrinti norėjusių išvykti asmenų pateiktus dokumentus ir informaciją apie prašytojus. Kita vertus, LSSR KGB dar 1957 m. kovo mėnesį kreipėsi į aukštesnę vadovybę Maskvoje siūlydama papildyti repatriacines anketas, nurodant ankstesnę darbinę veiklą³⁶. Tokiu būdu buvo siekiama palengvinti asmens pateiktų duomenų patikrą.

1957 m. gegužės 8 d. SSSR KGB išleido įsakymą Nr. 83ss, kuriame buvo supažindinama su dokumentų repatrijuojant iš SSSR į LLR įforminimo ir nagrinėjimo tvarka ir nurodyta neleisti pasinaudoti repatriacija kaip priedanga, siekiant nelegaliai išvykti iš SSSR³⁷. Mat buvo nustatyta, kad ženklus skaičius asmenų už kyšius gaudavo pažymas apie neva turėtą Lenkijos pilietybę ir be didesnių kliūčių įformindavo dokumentus išvykti. Buvo įsakyta nustatyti tokius asmenis ir jų neišleisti; taip pat buvo nurodyta neleisti išvykti ir tiems, kurie turėjo formalią teisę repatrijuoti, bet buvo priešiška nusiteikę SSSR atžvilgiu. Šis nurodymas daugiausia palietė žydus, kurie anksčiau nesėkmingai bandė emigruoti į Izraelį. Nepaisant sugriežtėjusios kontrolės, kai kuriems jų pavyko išvykti pasinaudojus fiktyviomis santuokomis ar fiktyviais dokumentais. Saugumiečiams pavyko išsiaiškinti, kad 1957 m. Vilniaus miesto civilinės metrikacijos skyriaus darbuotojos žydams neteisėtai išduodavo pažymas, reikalingas išvykti į Lenkiją³⁸. Taip pat buvo išsiaiškinta, kad panašius fiktyvius dokumentus repatriacijai išduodavo ir Valstybinio archyvo darbuotojai. LSSR KGB konstatavo, kad nustačius jų tapatybes ir patraukus baudžiamojon atsakomybėn, tokių asmenų labai sumažėjo. Kitas paplitęs būdas gauti leidimą išvykti į Lenkiją buvo fiktyvios santuokos su buvusiais Lenkijos piliečiais. Pvz., santuoka su asmeniu, turėjusiu teisę išvykti, kainavo 5 tūkst. rublių³⁹. Ji buvo sudaroma porą mėnesių ar dar mažiau prieš dokumentų forminimą. Paprastai po tokios santuokos į Lenkiją išvykdavo ne buvusio Lenkijos piliečio šeimos nariai (tėvai, seserys, broliai), bet sutuoktinio giminaičiai. Pastebėtina, kad per 1958–1959 m. vykusią vokiečių repatriaciją iš Lietuvos į Vokietijos Federatyvinę ir Demokratinę Respublikas fiktyvios santuokos, kaip būdas išvykti iš SSSR, taip pat buvo paplitusios⁴⁰.

Praktiškai nuo saugumo darbuotojų priklausė galutinis sprendimas – leidžiama išvykti ar prašymas atmetas. LSSR KGB darbuotojai tikrino repatriacines bylas, kurias persiųsdavo LSSR vidaus reikalų ministerijos darbuotojai. Dalis jų (iš esmės tos, kurioms LSSR KGB duodavo neigiamą atsakymą) buvo išsiunčiamos į SSSR KGB galutiniam sprendimui priimti. Repatriacijos terminui artėjant į pabaigą, 1959 m. vasario mėnesį SSSR KGB nagrinėjo 23, balandžio mėnesį – 68 repatriacines bylas iš Lietuvos⁴¹. Kai kurios bylos saugumo

³⁵ 1957 04 20 pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbą, *ibid.*, b. 575, l. 97.

³⁶ *Ibid.*, l. 170.

³⁷ 1957 05 13 įsakymas, *ibid.*, b. 221, l. 128.

³⁸ LSSR KGB pirmininko gen. maj. K. Liaudžio 1958 01 17 ataskaitinis raštelis SSSR KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. leit. E. Pitovranovui, *ibid.*, b. 532, l. 139.

³⁹ 2007 03 06 Stanislovo Bartulio liudijimas, autorės asmeninis archyvas.

⁴⁰ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo 1958 11 16 ataskaitinis raštelis LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *LYA*, ap. 3, b. 534, l. 292. Įdomu pažymėti, kad fiktyvi santuoka su turėjusiu teisę repatrijuoti į VFR ir VDR kainavo 10 tūkst. rublių.

⁴¹ 1959 03 02 pažyma apie Vilniaus grupės darbą, *ibid.*, f. L-3, ap. 3, b. 665, l. 211; Žinios apie peržiūrėtų prašymų skaičių dėl repatriacijos iš LSSR į LLR 1959 m. balandžio mėnesį, *ibid.*, b. 665, l. 317.

struktūrose išbūdavo daugiau kaip pusę metų. Lietuvoje iš viso tik 1 337 asmenys negavo leidimo išvykti. Į šią grupę pateko ne tik dėl neigiamos sovietinio saugumo pozicijos negavę leidimo išvykti asmenys (turimais nepilnais duomenimis, 1957–1959 m. saugumo darbuotojai neleido išvykti 80 asmenų), bet ir dėl kitų motyvų nepatenkinti prašymai (pvz., neturėjo Lenkijos pilietybės, ne visi šeimos nariai norėjo išvykti ar buvo suimti)⁴². Pirmuosius prašymus LSSR KGB atmetė 1957 m. kovo mėnesį. Daugiausia dėl LSSR KGB atmestų prašymų buvo 1958 m. birželio mėnesį: iš 38 nepatenkintų prašymų 20 buvo dėl sovietinio saugumo motyvų⁴³. Tarp gavusiųjų neigiamą atsakymą vyravo žydų tautybės asmenys. Štai 1958 m. kovo mėnesį leidimo išvykti iš viso negavo 26 asmenys, visi jie buvo žydų tautybės, birželio–liepos mėnesiais neišleisti 67 asmenys, tarp kurių 44 buvo žydai⁴⁴. Ilgainiui sugriežtėjusios patikros neigiamų atsakymų daugėjo. 1959 m. vasario mėnesį buvo atmesti 138 žmonių prašymai, iš jų 83 žydų, kovo mėnesį nepatenkinta 200 prašymų, tarp kurių 70 buvo žydų⁴⁵. Kiek iš jų buvo atmesta dėl LSSR KGB, nustatyti sudėtinga. Išlikę archyviniai dokumentai patvirtina, kad 1958–1959 m. daugiausia nepatenkinamų prašymų buvo dėl to, kad pareiškėjai neturėjo Lenkijos pilietybės. Dalis žmonių, gavę neigiamus atsakymus, skundėsi Lenkijos ambasadai Maskvoje, kurios darbuotojai dėl to kreipdavosi į atitinkamas SSSR institucijas. Ten prašymai dar kartą buvo peržiūrimi. Dalis jų buvo patenkinama. 1959 m. vasario mėnesį SSSR vidaus reikalų ministerija nurodė LSSR vidaus reikalų ministerijai priimti 21 asmens prašymą⁴⁶. Tačiau Lietuvoje, palyginus su Ukraina ir Baltarusija, besikreipiančiųjų į Lenkijos ambasadą buvo mažiausiai: iš Baltarusijos kreipėsi 17,4 proc., iš Ukrainos – 12 proc., iš Lietuvos – 3 proc.⁴⁷ Tai leidžia teigti, kad čia repatriacija vyko sklandžiai.

Nedidelis negavusių leidimų išvykti asmenų skaičius liudytų, kad Lietuvoje dirbtinių kliūčių išvykti nebuvo daroma. Kita vertus, nelegalūs (be Lenkijos pilietybės) išvykimo atvejai taip pat patvirtina čia buvusias geresnes sąlygas migruoti, lyginant su Rusija. Daug Lietuvos gyventojų turėjo giminių ar pažįstamų užsienio valstybėse, su kuriais palaikė ryšį. Iškalbingas faktas, kad 1958 m. per 250 tūkst. Lietuvos gyventojų susirašinėjo su Vakarų valstybėse gyvenančiais asmenimis⁴⁸.

LSSR KGB didesnę dėmesį skyrė buvusiems ginkluoto lenkų pogrindžio Lietuvoje dalyviams ir jų rėmėjams. 1955 m. pabaigoje paskelbus amnestiją nemažai jų galėjo sugrįžti į ankstesnes gyvenamas vietas. LSSR KGB vadovybė savo įgaliotiniams rajonuose nurodė

⁴² Žinios apie peržiūrėtų prašymų skaičių dėl repatriacijos iš LSSR į LLR 1958 sausio–lapkričio, *ibid.*, b. 663, l. 228, 279, 389; b. 664, l. 107, 171, 213, 410; b. 666, l. 105, 192, 258, 323. Pažymėtina, kad dalį prašymų nepatenkinti nurodė SSSR VRM (pvz., 1959 m. gegužės mėn. tokių prašymų buvo 40), *ibid.*, b. 665, l. 328.

⁴³ Sąrašas asmenų, kurie 1958 m. sausio mėnesį gavo leidimus išvažiuoti iš LSSR į LLR, *ibid.*, b. 663, l. 213.

⁴⁴ Žinios apie peržiūrėtų prašymų skaičių dėl repatriacijos iš LSSR į LLR 1958 m. kovo, birželio–liepos mėnesiais, *ibid.*, b. 663, l. 389; b. 664, l. 213, 410.

⁴⁵ Žinios apie peržiūrėtų prašymų skaičių dėl repatriacijos iš LSSR į LLR 1959 m. vasario–kovo mėnesiais, *ibid.*, b. 665, l. 280, 309.

⁴⁶ LSSR VRM milicijos valdybos pasų skyriaus inspektoriaus Paukščio 1959 02 11 pažyma, *ibid.*, b. 665, l. 212.

⁴⁷ M. Ruchniewicz, *op. cit.*, s. 197–198.

⁴⁸ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo ir 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko 1959 01 14 ataskaitinis raštelis apie LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus veiklą užsienyje 1958 m., *LJA*, ap. 3, b. 585, l. 66.

surinkti informaciją apie Armijai Krajovai priklausiusių asmenų skaičių, jų ryšius, tuometinę veiklą. Galima pažymėti, kad 1956 m. daugiausia tokių asmenų buvo Vilniaus ir Trakų rajonuose⁴⁹, tačiau nemažai jų pasinaudojo galimybe išvykti į Lenkiją. Turimais duomenimis, 1956–1958 m. iš Lietuvos išvyko apie 600 buvusių AK dalyvių. Vienas pirmųjų į Lenkiją išvyko buvęs AK Lvovo apygardos štabo viršininkas Feliksas Jansonas, kuris Lietuvoje gyveno nuo 1955 metų⁵⁰. Į Lenkiją persikėlė ir kelios dešimtys buvusių tremtinių, daugiausia iš Eišiškių rajono.

LSSR KGB NAUDOJIMASIS REPATRIACIJA SAVIEMS TIKSLAMS

1956–1959 m. repatriacijos iš Lietuvos į Lenkiją procesas turėjo nevienareikšmę įtaką LSSR KGB veiklai. Viena vertus, sovietinis saugumas pasinaudojo vykusia repatriacija saviems tikslams, antra vertus, repatriacija sudarė papildomų problemų.

Pasinaudojant repatriacija, į užsienį buvo permesti keli KGB agentai. Sovietinis saugumas naudojo ir laisvesniais asmeniniais Lenkijos bei Lietuvos gyventojų ryšiais, ieškodamas į Lenkiją išvykusių antisovietinio lenkų ir lietuvių pogrindžio dalyvių, siekdamas nustatyti lenkų pagrindinių organizacijų Lenkijoje, Katalikų bažnyčios ryšius su lenkais Lietuvoje. Sovietinį saugumą taip pat domino ir Lenkijos lietuvių ryšiai su Lietuva, jų kontaktai su lietuvių išeivija Vakaruose. Realizuojant minėtus tikslus ir SSSR KGB sankcionavus, 1956 m. pavasarį į Lenkiją buvo pasiūstas LSSR KGB agentas ieškoti lietuvių pogrindžio dalyvių⁵¹. Saugumo turimais duomenimis, jie turėjo gyventi Lenkijoje, tačiau išvyka buvo be rezultatų. Tokių slaptųjų LSSR KGB darbuotojų išvykų į Lenkiją buvo ne viena.

Pažymėtina, kad SSSR KGB bendradarbiavo su Lenkijos Liaudies Respublikos saugumu realizuojant minėtus tikslus bei užkertant kelią kai kuriems Lietuvos gyventojams iš Lenkijos išvykti į Vakarus. Antai su Lenkijos saugumo pagalba į Lietuvą buvo grąžinta žydaitė, kuri, gavusi leidimą aplankyti gimines Lenkijoje, iš ten bandė emigruoti į Izraelį⁵². LLR saugumo darbuotojai agentūriniais tikslams taip pat kreipdavosi pagalbos į sovietinio saugumo struktūras. Štai Lenkijos saugumo prašymu 1958 m. pabaigoje į Lenkiją buvo nusiųstas sovietinio saugumo agentas išsiaiškinti kai kuriuos katalikų kunigų veiklos aspektus⁵³. Panašias užduotis jis vykdė ne pirmą kartą.

Kita vertus, repatriacija į Lenkiją LSSR KGB turėjo neigiamų pasekmių ir sukėlė nuostolių. Jos metu į Lenkiją išvyko kelios dešimtys lenkų tautybės slaptųjų darbuotojų. 1956 m. pabaigoje LSSR KGB įgaliotinis Naujosios Vilnios rajone vadovybei skundėsi, kad dėl repatriacijos pakito agentų elgesys, jie ėmė vengti kontaktų su KGB darbuotojais, taip pat reikėjo peržiūrėti agentų tinklą, nes lenkams leidus repatriuoti į Lenkiją, lenkų tautybės agentų sumažėjo⁵⁴. Panaši padėtis buvo ir kituose Rytų bei Pietryčių Lietuvos rajonuose. Antai tik

⁴⁹ LSSR KGB įgaliotinio Vilniaus rajone maj. Zausajevo ir Trakų rajone maj. Makejevo ataskaitos LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui apie atliktą darbą 1956 m., *ibid.*, b. 517, l. 118, b. 518, l. 94.

⁵⁰ Piliečių, vykstančių į LLR pagal repatriaciją, pažymėjimų išdavimo registracijos knyga, *ibid.*, f. L-3, ap. 3, b. 513, l. 1.

⁵¹ LSSR KGB įgaliotinio Trakų rajonui maj. Makejevo ataskaita LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui apie atliktą darbą 1956 m., *ibid.*, ap. 3, b. 518, l. 111.

⁵² LSSR KGB pirmininko 1960 12 12 specialus pranešimas SSSR KGB tardymo valdybos viršininkui, *ibid.*, ap. 10, b. 250, l. 90–91.

⁵³ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo 1958 12 24 pranešimas SSSR KGB pirmininko pavaduotojui, *ibid.*, ap. 3, b. 533, l. 78.

⁵⁴ LSSR KGB įgaliotinio Naujosios Vilnios rajonui maj. Ubeikos 1956 12 25 ataskaitinis raštelis LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui, *ibid.*, b. 517, l. 200.

1958 m. iš Šalčininkų rajono į Lenkiją repatrijavo 10 LSSR KGB slaptųjų darbuotojų, iš Eišiškių – 2, Pabradės r. – 3, iš Širvintų r. – 1⁵⁵. Todėl LSSR KGB 4-osios valdybos vadovybė nurodė įgaliotiniams rajonuose didesnę dėmesį skirti naujų slaptųjų darbuotojų paieškai. Tikėtina, kad kai kurie išvykusieji Lenkijoje toliau buvo panaudojami sovietinio saugumo tikslams.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungos ir Lenkijos Liaudies Respublikos vadovybių sutarimu 1956–1959 m. buvo atnaujintas repatriacijos procesas. Jis apėmė Lietuvos gyventojus lenkus ir žydus, iki 1939 m. rugsėjo 17 d. turėjusius Lenkijos pilietybę, ir jų šeimas. Repatriacijos metu dėl subjektyvių emocinių, ekonominių-socialinių, politinių-visuomeninių ir etninių motyvų iš Lietuvos į Lenkiją išvyko apie 48,5 tūkst. gyventojų, daugiausia lenkai iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų.

LSSR KGB, vykdydama aukščiausios partinės vadovybės nurodymus, stebėjo repatriaciją, kurios metu į Lenkiją išvažiavo antisovietiška, nacionalistiškai nusiteikę buvę lenkų pagrindžio Lietuvoje dalyviai, jų rėmėjai, Lenkijos okupacijos metų lenkų inteligentai ir kt. Repatriacija iš dalies sumažino nacionalistines nuotaikas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje.

LSSR KGB tiesiogiai kontroliavo repatriaciją ir neleido ja pasinaudoti kaip priedanga siekiant išvykti iš Lietuvos, tačiau kai kuriems asmenims pavyko repatrijuoti pasinaudojus fiktyviais dokumentais ar fiktyviomis santuokomis. Didesnio neigiamo poveikio repatriacijai nepadaręs sovietinis saugumas pasinaudodavo ja saviems tikslams įgyvendinti užsienyje: prisidengus repatriacija į užsienį buvo išsiųsti keli slapti saugumo darbuotojai, kai kuriems asmenims leista repatrijuoti, tačiau stebėta jų veikla Lenkijoje.

Repatriacija turėjo neigiamų pasekmių Lietuvos lenkų bendruomenei: pablogino jos kultūros-švietimo (repatrijavo nemažai mokytojų bei labiau išsilavinusių asmenų), socialinę padėtį (tarp išvykusių vyravo vaikai ir jaunimas). Kita vertus, ji sudarė palankesnes sąlygas Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų sovietizacijai ir rusifikacijai, nes išvykusius lenkus pakeitė atvykėliai iš kitų SSSR respublikų, pirmiausia Baltarusijos.

Gauta 2008 07 01
Parengta 2008 09 02

⁵⁵ LSSR KGB įgaliotinio Šalčininkų rajone kap. Lapenkovo 1958 12 17 ataskaitinis raštelis LSSR KGB pirmininkui gen. maj. K. Liaudžiui, *ibid.*, b. 546, l. 90; LSSR KGB įgaliotinio Eišiškių rajone maj. Margunovo ataskaita LSSR KGB 4-osios valdybos viršininkui apie darbą 1958 m., *ibid.*, b. 549, l. 125; LSSR KGB įgaliotinio Pabradės rajone papulsk. Zubkovo 1958 12 23 ataskaita LSSR KGB 4-osios valdybos viršininkui, *ibid.*, b. 549, l. 145; LSSR KGB įgaliotinio Širvintų rajone vyr. leit. Meškerevičiaus ataskaita LSSR KGB 4-osios valdybos viršininkui apie darbą 1958 m., *ibid.*, b. 552, l. 53.

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Soviet Security and repatriation from Lithuania to Poland in 1956–1959

Summary

The article deals with the repatriation process from Lithuanian SSR to Polish People's Republic in 1956–1959. It presents factors that conditioned the decisions of Polish and Jewish families of the former Polish Republic to stay in Lithuania or to repatriate to Poland. The influence of Soviet security organs on the process of repatriation is pointed out, the intentions of security organs to prevent emigration from the USSR under the veil of repatriation and its attempts to use this process for the aims of Soviet security are shown.

The main findings of this research are summarized below.

The repatriation process was renewed after the agreement between the USSR and Polish People's Republic in 1956–1959. It also took into consideration families of Polish and Jewish nationality who were Lithuanian inhabitants and who had been citizens of Poland until 17 September 1939. Guided by the subjective emotional, economic, social, political, public and ethnic motives, about 48 500 Poles, mostly from the east and southeast of Lithuania, left to Poland during the repatriation process.

Under the Communist party leadership instructions, the State Security Committee of Lithuanian SSR supervised the repatriation process during which the anti-Soviet and nationalistic members or supporters of the Polish underground movement jointly with Polish intelligentsia in Lithuania left to Poland. Repatriation partly contributed to the diminution of nationalistic tension in eastern and southeastern Lithuania.

The State Security Committee of Lithuanian SSR controlled the repatriation process directly and prevented the use of repatriation as a possibility to leave Lithuania. However, some people managed to repatriate using fake documents or fictitious marriages. Nevertheless, Soviet Security organs didn't negatively influence the repatriation.

Soviet Security organs used the repatriation process for its own purposes: several secret security agents were sent abroad under the cover of repatriation, or some persons who got the permission to repatriate to Poland were kept on a close watch.

Repatriation negatively influenced the Polish community in Lithuania. Firstly, it worsened the situation in Polish cultural and educational (some teachers and educated people repatriated) and social (youth and children prevailed among the repatriates) spheres. Besides, the repatriation accelerated the sovietization and Russification of the eastern and southeastern parts of Lithuania because instead of repatriated Poles, other people from Soviet republics, especially from Belorussia, were brought there.